

1843 ԲԱԶՄԱՎԼԵՊ 1910

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ
ԿԸ
Մ. - 3.
Թ. 5-6

ԱԶԳԱՅԻՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԻ

ԱՄՍԱԹԵՐԹ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԺԱՄԱՀԱՐ ԵՒ ԶԱՆԳԱԿ

Գրիստոնէութիւնը, մարտիրոսաց այդ կրօնքը, իւր հաւաքոյթիներն ու սրբազան պաշտամունքը սկսաւ ծածուկ վերնատանց ու մթին գետնազամբանաց կամ այրերու մէջ: Այդ ժամանակ անհրաժեշտ էր թաքնութիւնը. և սարկաւազ մը պաշտօն ունէր շրջիլ ու կոչել հաւատացեալներն ի ժողովարան, ինչպէս կ'աւանդէ Ս. Իգնատիոս (առ Պողիկարպոս): Առաջին դարերու ժամանակն էր այն, իսկ յայտնի յաղթանակն՝ աղօթականքը փոխադրեց ըստ իր սրտին մէջ, ու ձեռնարկեց զանգաւ կի հանդիսական ձայնով կոչել ժողովուրդն ի պաշտօն: Առեմտեան եկեղեցւոյն մէջ հազիւ 2 դարու վերջերք կը սկսի յիշուիլ զանգաւի գործածութիւնը. և Յունաց մէջ՝ թէ դարուն՝ 1: Բայց վերջնոց քով կը կան իսկ կոչնակը, որ կը ձեւանար երկու շեր-

տերէ, զորս իրարու կը բախէին²: Մեր քով ալ նոյնպէս կրկին էին յեկեղեցի կոչելու գործիները. ժամահարը կամ կոչնակը, որ հնագոյն էր, և զանգաւը: Պիտի տեսնենք զատոնք առանձնաբար:

✽

ԺԱՄԱՀԱՐ

1. — Կոլումն: — Ամենէն սովորական և հնագոյն անունն էր ժամանար, ինչպէս գործածուած կը գտնենք երէց ու կրտսեր մատենագրաց քով միանգամայն, որպիսիք են ՅՇ. Մամիկոնեան, ՅՇ. Խմաստաւէր, Նարեկացին, Ասողիկ, Լաստիվերտցին, Շնորհալին, Գր. Տղայ և այլք, ու եւկեղեցւոյ պաշտօնական մատենան ինքնին՝ Մաշտոցը: Ինչպէս կը տեսնենք՝ բարդ բառ մ'է այդ, ժամ և հար արմատներէ, և կը նշանակէ հարկանոց կամ կոչող ի «ժամ», որ եկեղեցական լեզուի մէջ ունէր պէսպէս մտքեր. զոր օրինակ՝ ժամերգութեան, պատարագի, և այն տեղոյն

1. Martigny, Dict. des Antiq. Chrét. - (Clauche).
2. Goshler, Diot. encyc. de la Théol. Cath. - (Clauches).

3. Համառայն «Հարկանէ ժամ» բացատրութեան՝ զոր գտած եմ վանացս մէկ մաշտոցին մէջ 1216ին գրուած (կան. ժմբ. օրհն.).

ուր ասոնք կը կատարուէին, որ է եկեղեցին: Ժամանաւոր կոչումն այդ երեք իմաստն ալ կարող է բովանդակել. անոր համար դիրքին չէ ճշդեւ բուն միտքը, որ գուցէ երեքն ալ է միանգամայն: Դնորհալին գործածած է նաեւ փայտածափուր բառը (Թրատը ժմադ.): Էւ աւելի վերջ վանական վրդ. ուսմական ձայնով քսած է կոյնակ՝ երկու անգամ (Հարցմունք):

2. — Ծրագումն ու տեղորոշում: — Անոր հնագոյն յիշատակութիւնը գտած եմ է դարուն, վերոյիշեալ Յճ. Մամիկոնեան եպիսկոպոսին քով (Պտմ. 50), և ապա յաջորդաց: Է դարուն յիշատակութիւնը չի նշանակեր նոյն ժամանակ հնարուիլը, այլ արդէն գոյութիւն ունենալու: Բայց թէ ո՞ր թուականէն, կարելի է ենթադրել քան հաստատել, ինչպէս պիտի տեսնենք աւելի վար: ()ըհնութիւնաբեր Յուցակը, և շատ հաւանօրէն անկից առնլով կիրաւու ալ (էջ 20), Մանդակունւոյն կ'ընծային ժամահարի օրհնութիւնը: Եթէ յիշեալ Յուցակը կեցակարծ գրութիւն մը չլինէր, ինչպէս համոզուած եմ ես՝ նկատելով իւր անճշդութիւնը, այն ժամանակ կոչնակն արդէն մինչև Ե դար կ'ենէր աներկրայապէս: — Ստուգագոյն է սակայն տեղորոշիւնը. վանական վրդ. որ կը յիշէ զայն՝ ԺԻ դարուն կ'ապրէր: 1397 թուին, ուր Գր. Տաթեւացին Հարցմանց գիրքը կը շարադրէր, դեռ կը տեսնէր զայն, ինչպէս մեք ալ մինչև մեր օրերը: Գրչ. մատոցներն ամէն ժամանակ անպակաս ունին անոր օրհնութեան կանտնր: Ո՛չ ապաքէն ապացոյց է այս անոր անընդատ պահպանութեան մինչև վերջ:

3. — Զեւր: — Նարեկացին կը սահմանէ զայն՝ «չերտս այս» (Աղթ. Ղ.Կ, ց): Նմանապէս 1321ին ի Տաթեւ գրուած մատոցի մը յիշատակարանը կը կոչէ զայն «ի չերտից» (Հնդ. ամս. 1905, էջ 314): Ո՛վ չէ կարող երեւակայել շերտէն մերձաւորապէս՝ երկայն՝ նեղ ու տափարակ տախտակ մը:

Մեր մատենադարանին հնագոյն մաշ-

տոցը՝ ԺԱ դարուն՝ կու տայ անոր ուրիշ մէկ մանրամասնութիւնն՝ օրհնութեան կանտնին մէջ. «գչորեսին ծոփն», զոր կը կրկնէ 1216ի օրինակն ալ: Զասոնք լաւերն անցնելու ծակերը պիտի կարծէինք, եթէ աւելի նորագոյն օրինակներ չգային պղտորել մեր միտքը: Այսպիսի է 1338ի գրչագիրը, որ զայդ կը կարդայ յաւելումով ու փոփոխմամբ՝ այսպէս. «գչորեսին անկիւնն և զծոփն». ուրիշ մը՝ 1500ին՝ կը գրէ, «գչորեսին ծոփն». վերջապէս 1387, 1436 և 1464 տարիներու օրինակները թողլով այս տարակուսական բառը, կը պահեն լոկ 1338ի յաւելած համանիշը, «գչորեսին անկիւնն»: Ուրեմն հաւանօրէն հնագոյն օրինակաց «ծակն» սխալ է, և կամ լծորդաբար կ'գրուած փոխան գ տառին: Ինչ որ սակայն կը հետեւի սոյն համեմատութիւնէն, այս է՝ որ ժամահարը նաեւ ճիշդ քառակուսի էր, ունենալով չորս անկիւններ: — «Տաւգեհոյ» կ'ըսէ Նարեկացին (Ղ.Կ, ց), ցուցնելով միանգամայն անոր ողորկութիւնը:

Աւելին կայ. նոյն վարդապետի ուրիշ րացատրութեան մը մէջ կը կարծեմ տեսնել խաչին ձեւը քանդակուած կոչնակին մէկ ծայրը, առաւել սրրագան նկարագիր մը տալու համար անոր. «Զայս ծառ սարեկայ (ժամահարը), կ'ըսէ, որ ունի կախեալ (այս ինքն գծեալ կամ ազուցուած) ի դիտակ ոստոցն (այն է ծայրը)՝ զաւանդ սուրը նորոգ այժմու փրկութեանս ծաղկեալ քեւ, Գրիստոս, (որ է խաչը), ի պտուղ քեւաց անմահականաց» (Ղ.Կ, ր): Դիտելի է՝ որ նոյն տէրունական նշանը կար նաեւ զանգակին վրայ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Այս նկարագիրը կը լրանայ ամբաստան լծք, ինչպէս կը կոչուէին ժամահարին (նաեւ բուրուռաին) լարերը, որոցմով կը կախուէր յատուկ տեղէն: Գարձեալ Նարեկացին է զայս յիշողը, նմանեցնելով կոչնակն Հրէից տապանակին, և շուան՝ ներն՝ անոր ծակաց. «Բարձր յինէն, կեցողիչ, զվտանգ պարտեացս՝ պանծալի

լծակօք ամբառնալիսց նոր տապանակիդ» (Ղ.Գ, Ժ)։ Եթէ վերոյիշեալ «գշորեսին ծակ սըն» ուղիղ լինէր, չորս եւս լար պիտի ենթադրէինք անոնց, իսկ հակառակ պաւազային կարող ենք երկու կարծել, հետեւեցնելով համեմատեալ տապանակին լրծակաց թուէն (Եւր, ԼԷ, 15)։

Ժամանարին լրացուցիչ մասն էր այն գործին որով կը բախէին զայն՝ հնչիւն հանելու համար, և զոր կ'երեւակայեմ մուրճ մը։ Ասոր ու կոչնակին կ'ակնարկէ Նարեկացին՝ երբ կ'ըսէ. «լընդստ զարկուած երկուց միւնորաց» (Ղ.Գ, Բ), որ Նարեկի լուծման մէջ կը մեկնուի այսպէս. «Երկուց մի՛նորաց, ժամանարին և րուկարսիկն՝»։ Եւ Նարեկի ուրիշ մէկ տեւղին՝ «կրկնա՛ր նշանաւ» (Ղ.Գ, Է), կը մեկնուի՝ «երկու նշանաւ րադարակի՛ն՝ և փայտին»։ Ահաւարիկ դասական յատուկ կոչումը, զոր կը յիշատակէ նաեւ Գրիգոր Տղայ. «Զժամանար փայտն այրեցին — Եւ գրակարգուե՛կ կորուսին» (Ողբք Երուս.)։ Նոյնը գտած եմ վանացս 1500ի մաշտոցին մէջ ալ այսպէս. «Անու գրակարգակն և կոփէ երիցս» (Կան. Ժմշդ. օրհ.)։ Այս բառն՝ ինչպէս կը տեսնենք՝ սակաւածանօթութեան պատճառաւ զրչաց ձեռքը բաւական չարչարուիք է. իւր ուղիղ ձեւն է ըստ իս «թակաղաղ՝, բաց ի Գր. Տղայն»՝ գործածուած նաեւ Անանիայ մոկացի կաթողիկոսէն (Պատմ. զեար. նըր. զով.) և Ե զարուն՝ Ազաթանգեղոսէ տարբեր իմաստով (ձԲ)։ Ընդ հակառակն վերջնոյս քով՝ Լուսաւորչի տեսլեան մէջ կայ հրեշտակ մը, և «ի ձեռին իւրում սսն մի մեծ ոսկի», որով բախեց գետինը և զընդդին հանեց (անդ)։ Դիտել կու տամ՝ թէ ինչ որ կը յիշուին հոն, խարխալ, սիւն, խաչ և այլն, մատուցը կամ սպասը են եկեղեցւոյ. կարելի է՞ ուրեմն «ուսն» ալ

ժամանարի մուրճն իմանալ, երբ այդ տեղ պաշտօն ունի բախելու և ձայն հանելու. և որ հետեւաբար կոչնակի գործածութիւնը պիտի տանի մինչեւ Ե զար։

4. — Նիւրբ. — Այն գրեթէ բոլոր վկայութեանց մէջ՝ զոր ի ձեռին ունիմ, փայտը կը յիշուի միշտ իրրեւ նիւթ ժամանարին։ Ասոր ճորտագոյն վկայողն է Նարեկացին, կ'իմացնէ նա՝ թէ պղնձի չէ նման զանգակին. «ոչ զանգակ նիւթոյ պղնձոյ դանդաչեցուցեալ» (Ղ.Գ, Բ). այլ կը կոչէ զայն «փայտ հրաւիրման» (Ղ.Գ, ա). կ'ըսէ զարձեալ՝ թէ արթնացանք՝ «հանդարտ գործեալ վայելչականաւ փայտի անթոյ» (Ղ.Գ, Բ). և թէ՛ «նուիրեալ փայտիս զճմարտութիւնն քարոզեցիք» (Ղ.Գ, Գ)։ Շնորհալին՝ անուան մէջ կը հասկացնէ նիւթն ալ, կոչելով կոչնակը «փայտածամանար» (Խրտ. Ժմտղ.), և Գրիգոր Տղայ՝ «գծամանար փայտն»։ Ազոնց հետ կը միաբանի Մաշտոցն ալ, ինչպէս լով Ս. Հոգւոյն շնորհքն «ի փայտս յայս», համաձայն բոլոր զրչագրաց, սկսելով ԺԱ զարու օրինակէն։

Շեղում մը կարելի է համարել Սիւնեաց սովորութիւնը, որոնք կը գործածէին երկաթեայ կոչնակներ եւս, որպէս զի իւրենց լեբանց ու հովտաց մէջ լաւագոյնս ծաւալէր անոնց ձայնը։ Գր. Տաթեւացին է զայս յիշատակողը. ունինք «մեք, կ'ըսէ, ժամանարս յերկարոյ և ի փայտէ» (Գրգ. Ժմր. 8). ուրիշ տեղ մը մովսիսահրաման կրկին փողեղուն հետ կը համեմատէ «ըզզանկակն և զծամուարն, կամ (երկրորդին կրկին տեսակներն) զփայտեւ և զերկարիւ» (Հրց. Թ, Խ)։ Իրեն հետ կը միաբանի Տաթեւոյ վերոյիշեալ 1321ի մաշտոցին յիշատակարանն ալ, ըսելով այսպէս. «Սա (մաշտոցը) յերկարոյ, ի պղնձոյ և ի շերտից փայտից՝ զերանաւետ ձայնին տայ

1. Այսպէս՝ մեր զրչագրատան 1611ի օրինակին հասմատ, զոր 1406ին կ'ըսէ՝ «բակարին»։ Նոյն զանազանութիւնը կը պահեն անոնք նաեւ Հնոսպայ մեկնութեանց մէջ, զկառուել կոճմամբն. քակարակին որ ի վերայ փայտին։ — «Ձգեալ զիւրաւած, զկոկտեւ քակարակին ի փայտն»։

2. Նարեկայ լուծողն (օր. 1406ին) մեկնել կը թուի այդ բառն իւր համատու ձեռքն մէջ. «Թակարին, այս ինքն երգիւնը, իւրեւ թէ այդ բառը բարդուած լինելը թակաւաղո՞ք արմատներէ. այն է՝ կառն որ բարեկով աղաղակ կը հանէ»։

մեզ զնշանակ », ուր պղինձը զանգակին յատուկ է, ինչպէս պիտի տեսնենք, և միւս երկուքը ժամահարին:

Գալով թակադադին, զայն միշտ երկաթիայ կը կարծեմ, որով կարենար իւր ծանրութեամբ հնչումն յատաջ բերել. և բոլորովին պիտի համոզուիմ աղոր, եթէ Լուսաւորչի տեսեան «ուռն ոսկի» ստուգապէս լինի մուրճը:

Ե. — Թիւր: — Մինչդեռ Նարեկացին կը ճանաչէ « երկու միջնորդ », որով մի կոչնակ և մի մուրճ, ինչպէս նաեւ Մաշտոցը, Գրիգոր Տղայ մի փայտին հետ կը յիշէ « զթակադադն », որ կ'իմացուի երկու, զոյգ ձեռներով զարնելու համար: — Ոչ այս միայն, այլ նոյն ինքն ժամահարին բազմաւորութեան հետքեր ալ պակաս են: Մեր գրչագրատան մէջ Շնորհալուչն ժամատեղաց խրատէն կան երեք օրինակներ, որոց հնագոյնը՝ 1480ին՝ փակակալին զարնել կու տայ « զժամահարն »: Նոյնպէս ունի նոսրագիր անթուական օրինակ մը. մինչ երրորդ նոյնպիսի գրչագիր մը կ'ըսէ « զժամահարն »: Այս համեմատութենէն կը հետեւի՝ թէ կոչնակին ու մրճին մէկ կամ աւելի լինելը քմաց և ազատութեան թողուած էր: Գարձեալ՝ մէկ փակակալը չէր կարող անշուշտ մեկէ աւելի կոչնակներ միանգամայն զարնել. ուստի հաւանօրէն առաւօտեան « երեք փող » հարուածներուն համար մերթ մին կը գործածէր, մերթ միւսը:

Զ. — Զայր: — Երկաթեղէն կոչնակին հնչիւնը դիւրին է երեւակայեւ: Իայց ինչ կրնար լինել փայտինը, Նարեկացւոյն է զայն մեզ նկարագրելու պատիւը: Ուրախ է նա, և կը յայտնէ իւր գոհութիւնը, որ փայտը իւր մեղմութեամբ կը խնայէր աղօթականին լուսէր ականջաց՝ մետաղեայ գործւոյ մը խայթումները և ուղեղի ցնցումները: « Ոչ արձագանգ արձանաց ի խորոց ինչ գանչութենէ խիստս առաքեցեալ, և ոչ զժնդակապէս՝ ըստ իմաստակի ումննն օտարի՝ զօդ վիրաւորեալ, ոչ անախորժ սրտութեամբ ընդ ունկն մտեալ, և ոչ զաման ուղղոյն անկամակութեամբ չար

թնդեցուցեալ » (Ղ.Գ, Բ): Ոչ ալ մեր կարծածին պէս աննշան և արհամարհելի ձայն մ'էր: Ընդ հակառակն Նարեկայ ճգնաւորը կը տեսնէր՝ թէ վնասայ ծովակին ափանց վրայ գետեղուած հեղեղեցեաց կոչնակներն ինչպէս կը ծաւալէին իրենց զանգիւնը մէկ եզրէն ի միւսը, ճախրելով մերթ ծիծաղկոտ և մերթ յուզեալ կոհակաց ու մենաւոր Աղթամարայ վրայէն, և աւելի հեռուն ալ հասնելով. « Ընդ ծագս տիեզերաց և ընդ ծիրս եզերաց, ի ծոցս ջուրց բազմութեան ծովուց և կղզեաց նոցա՝ յաճախ սաստկութեամբ անարգել ճայթմամբ իմն սաստկածայնով հնչեցեալ աւետարանէ » (Ղ.Գ, Է): Ո՛վ գիտէ որ կարծր փայտն էր՝ այդքան հնչականութիւն ունենալու համար:

Դ. — (Ժողովուրդ): — Երկեղեցւոյ որ և է սպաս օրհնութիւն մը կ'ընդունէր, որպէս զի կարենար գործածուիլ. իսկ աւելի կարեւորները կ'օծուէին: Այս վերջիններէս էր կոչնակը, Նարեկացին նախ կը յիշէ զայս, կոչելով ժամահարն՝ « այս դրօշուած իոյեալ », կամ « օծեալ այս փայտ », և՛ « օրհնութեամբ յարգեալ գովեստի » (Ղ.Գ, Գ, Բ): — (Ժման արարողութիւնը կը զբոսնենք Մաշտոցին մէջ, սկսեալ ԺԱ դարու երիցագոյն օրինակէն՝ ուսկից կ'առնուի, և որ հետեւեալն է: Նախ « լուսնան ջրով և ապա գինով », ինչպէս կ'ընէին միւս օծանելի սպասներն ալ, և « Զնշեն » կտաւով մը: Յետոյ կը տանէին զայն բեմին առջեւ, « ունին առաջի սրբոյ սեղանոյն », ուր կը պաշտէին սաղմոսներ, և քահանայական օրհնութեան աղօթքը, որով կը խնդրէին « զշնորհս Հոգւոյ սրբոյ ի փայտս յայս, զի և սա մերձեցի ի սպաս պաշտաման եկեղեցոյ քում սրբոյ », և այլն: Այս աւարտելուն՝ « հանեն ի բեմն՝ առաջի սրբոյ սեղանոյն », ուր մէկ կամ աւելի սարկաւազներ կը բռնէին զայն, « ունելով սարկաւազացն ի վեր », կամ 1500ի օրինակին համեմատ՝ « սարկաւազն ի վեր ունելով ի վերայ քաղկացն »: Այդ պահուն « քահանայն միռոնէ (ըստ այլ օրինակաց՝ տեսնազրէ մեռնաւն) զչորե-

սին ծական» կամ «ծաղան» կամ «ան-կրինան», ինչպէս տեսանք արդէն. 1387ի օրինակին համեմատ յարելով սա բանա-ձեւը. «(Որհնեսցի՛ օծցի և սրբեսցի ժա-մահարս այս յանուն Հօր և Որդոյ և Հո-գոյն սրբոյ »: Յետ որոյ նոյն օրհնիչն «առնու զժամահարն (ըստ 1500ի օր. ըզ-թակազակն) և կոփէ (ըստ 1338ի օր. տոփէ) երիցս և տայ ցապասաւորս եկե-ղեցւոյն հարկանեւ: Այս կոփումն՝ ա-բարողական փորձ ու միանգամայն ժա-մերգութեան ազգաբար նշան էր, որով «և իսկոյն ի ժամ մտանեն», համաձայն նաեւ 1216, 1338, 1436 և 1464 տա-րիներու մաշտոցաց, մինչ 1387ի և 1500ի օրինակները չունին այս վերջին մասը. ուսկից կը հետեւի՝ թէ ոմանք ժա-մերգութեան հետ չէին կապեր օրհնու-թիւնը:

8. — Եղանակ հարկաներու — Եարե-կացւոյ իրթնբան՝ բայց նրբազնին գրչին ներքեւ կը գտնենք ասոր յիշատակութիւ-նը, որ սակայն կը պատկանի հարուածին վերջարանութեան: Կ'ըսէ նա՝ թէ կ'ա-ւարտէր երեք բախմամբ. «ընդ Երրորդու-թեանդ զծագրութիւն», այս ինքն՝ երրեակ հարուածով Երրորդութիւնդ զծագրելէ կամ նշանակելէն զատ, « զկապեւ երեքիկն իմ փնասակարին (սատանայի) ի կատարածիս (ժամահարութեան) սովմբ կրկնեցեր » (Ղ.Գ. Խ): Այս սովորութիւնը կը հաստատէ Մաշտոցին վերոյիշեալ հրահանգն ալ՝ թէ քահանայն «կոփէ իրիցս». և օծման պա-հուն անտարուած այս խորհրդաւոր բա-խումն կանուշտ յատուկ էր ամէն աթիթ-ներու եւս:

Նոյն ուշագրութիւնը կը լինէր նաեւ ժամահարութեան թուոյն մէջ, որով ամէն ժամերգութեան սկիզբը երեք անգամ կը զարնէին կոչնակը կամ զանգակը: Չայս կը գտնենք Շնորհաւորն ժամատեղաց խրա-տին մէջ, որոյ համեմատ սկսեալակալը գի-շերային պաշտամունքը սկսելէ յառաջ կ'եղնէր «հնչեղուցանել զզանկական կամ զժամահարն երեք փոխ»: Ճաշոյ ժամա-սացութենէն յառաջ ալ, կ'ըսէ, « նախ

երեք անգամ հարկանեն զզանկակն », նոյն թիւը սակայն լռելով երեկոյին: Այս սո-վորոյթը խրատին մէջ միայն չմնաց, այլ ընդհանրացաւ, գուցէ յառաջագոյն ալ ընդհանուր էր արդէն. և Շնորհաւորն եր-կու դար վերջ Տաթեւացին կը յիշէ տա-կաւին անոր գործադրութիւնն՝ ըսելով. «զ անգամ հնչէ զանկակն ի գիշերի» (Քրդ. ձմր. 9). և թէ «ի կիրակէ գ անգամ փողն հնչէ ի գիշերի» (Հրց. Թ, Խ):

9. — Ժամահարին պաշտօնը: — Շատ բազմակերպ էր, և հետի մեր այժմեան խորհրդոց սահմաններէն: Առաջին և զեռ ցայսօր տեւող պաշտօնն էր՝

Ժամերգութեան կոչել, — Չայս կը շեշ-տէ Թովհան իմաստասէր, վկայողաց մէջ հնագոյնը, ըսելով՝ թէ «Ազգարարն ժա-մահար նախ ի փառարանութիւն Աստու-ծոյ է բողբոջ հրաւիրակ» (էջ 139), ո-րոյ ի լուր՝ հաւատացեալը կ'եղնէին «դի-մել ի տեղի աղօթից» (նոյն, 109): Նա-րեկացին կ'ըսէ՝ թէ անոր ձայնը ներքին ուրախութիւն մը կ'աղղէր, և յօժարու-թիւն մը կը ներշնչէր հաւատացեալոց՝ փու-թալու դէպ ի սրբավայրը. անոր հնչիւնէն «իբր կոչմամբ սփոփանաց բանի բերեալ՝ ձգեցաք ի ժամ պաշտաման օրհնարանու-թեան, յանդիման լինել քեզ ուրախու-թեամբ հանդէպ հատուցմանս բեմի». ա-սոր համար ալ զժամահարը կ'անուանէ՝ «կոչարան բարեւոյ հաւարման փոյթ ըն-թացիւր ի յարկս օրհնութեան» (Ղ.Գ. Գ): Այս պաշտօնն օրուան մէջ կը կատարէր գիշերային աղօթքէն յառաջ՝ երբեակ հա-րուածներով, և ճաշոյն՝ յետ զանգակա-հարութեան. իսկ երեկոյեան՝ լոկ զան-գակը կը զարնուէր: Այս՝ Շնորհաւորն ժամատեղեաց խրատին համեմատ: Բայց ըստ Տաթեւացւոյն՝ ամենօրեայ գործածա-կանն էր կոչնակը. « Մեծ խորհուրդ է, կ'ըսէ, ժամին և ժամահարի՛ն որ հանա-պազ ձեւէ յակնեջս մեր» (Քրդ. ձմր. 9). ուր զանգակը տօնական աւուրց յատուկ էր, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ: Այս զանազանութիւնն երկու աղբրեաց մէջ՝ անշուշտ ժամանակեան կամ տեղական

փոփոխութեանց արդիւնք էր, և հետեւանք զանգակի ընդունելութեան, մինչ յառաջագոյն՝ զդրութեամբ ու զործածութեամբ միապետողն էր կոչնակը:

Սա՝ գիշերային ժամերգութեան հնչելու ժամանակ պաշտօն ունէր միանգամայն արթնցնելու հաւատացեալները, ինչպէս կ'ըսէ Նարեկացին. « Այն ինչ զարթուցեալ անձկութեամբ սիրոյ ջոյշտակի ի լուծիւն հնչման փայտիդ հրաւիրման, որով բոխեալ զձայնարկութեանցն զազդողարան (որ է լսելիքը), սթափեցար կանգնեցար, ի վեր յարուցեալ ի մեռօրինակ թմբորմանէ». կամ թէ անով « առ քունս անյարիր սաստիկս որոտացեր » (ՂԴ, ա, ր):

Սովորութիւն կայ այսօր բարեպաշտից մէջ՝ ի լուր ժամահարին կամ զանգակին խաչակնքել իրենց երեսը: Հնոց քով ալ կը գտնենք զայդ, յիշուած նոյն ինքն Նարեկացիէն, կարգ և կանոն աղօթից կոչուած գրութեան մէջ. « Յորժամ, կ'ըսէ, հոգեւոր փողն հարկանի և դու արթնանաս, իսկ և իսկ կնքեալ զքեզ նշանաւ խաչին, յիշելով զամենասուրբ Երրորդութիւնն »: Ասոր համար ալ կոչնակը կ'անուանէ « յիշատակ (այս ինքն յուշարար) մեծ՝ տեառնագրութեան յերեսս կերպիս Հոգւովդ սրբով գնշան խաչիդ » (ՂԴ, ց):

Պատարագի մէջ. — Սովորութիւն էր այս առթիւ ալ հնչեցնել ժամահարը. ասոր համար Նարեկացին զպատարագը կ'անուանէ՝ « զանգովագեղ... զարիւսագեղ անճառն խորհուրդ » (Պտմ. Ապար. ծԶ), ուր « զանգակը », դեռ իւր օրով անսովոր, ինչպէս պիտի տեսնենք ապա, համանշաբար զործածուած է փոխան կոչնակի: Թէ պատարագի՝ որ կիտերուն կը հնչէր, միայն վերաբերութեան պահուն ծանօթ է ինձ. մին Տաթեւացոյն վկայութենէն՝ զոր պիտի տեսնենք յաւորդ գլխոյն մէջ (յօդ. 6), և միւսը՝ 1650ին ի Կ. Պոլիս գրուած տօնացուցէ մը, որ կ'ըսէ՝ թէ նոյն վայրկենին « ժամահար հնչեցուցանին »: Այս հնչման նպատակն էր աւելի շքեղ ընծայել հանդէսը, ոչ եթէ կոչել հաւատացեալքը:

Դարձեւ մեղադրելիք — Բնական է՝ որ հաւատացելոց սրտին հետ խօսող այս գործին՝ ցնցող ու փրկեալ ազդեցութիւն մը գործէր երբեմն նաեւ այն պաղած հոգիներուն վրայ, որոնք հեռի կ'ապրէին առաքինութենէ և աղօթաւայրէն, ու զանոնք ուղղութեան առաջնորդէր: Ձայս կը հաստատէ և ասոր համար կ'աղօթէ Մաշտոցն՝ օրհնութեան վերոյիշեալ կանոնին մէջ. « Տուր, Տէր, շնորհս ձայնի ազդմանս այսորիկ, զի ամենեքեան որ լսիցեն ըզհնչումս սորա՝ զղջացին ի սիրտս իւրեանց ի վերայ չարեացն գործելոց, և դարձցին ի խորհրդոց և յամենայն անաւրէն բանից, և խնդրեցեն ներումս և թողութիւն մեղաց » (օր. յԱ զր. ևն): Բնականապէս այս իմաստով Նարեկացին ալ կը խնդրէ՝ որ « մտցէ ձայնդ այդ աստուածաբեալ... հանել ի հոգւոյս զպատիրս դուաց և զմուտս անիծից և մեղաց ապականութեան » (ՂԴ, ր):

Վստացելոց օգնելու — Դարձեալ մի և նոյն Մաշտոցն է՝ որ կ'աւանդէ զայս մի և նոյն տեղւոյն մէջ, ըսելով՝ թէ տառապեալք ի լուր ժամահարին կը յիշէին սրբաւայրը, և այդ յիշատակին յորդորուած՝ առ Աստուած կ'ապաւինէին. առնոնք որ « իցեն ի վիշտս և յալ նեղութիւնս », և ի ձայն կոչնակին « յիշեցնեն զեկեղեցի ջո սուրբ և զերկրպագութիւն ջո զահաւոր, և խնդրեսցեն ի քէն զաւգնականութիւն », փարատէ՝ անոնց ցաւերը: « Քանզի, կը յաւելու, սովոր ես ի ձեռն սպասուց քոց պաշտման առնել ըսեալսն ի մեծամեծս »:

Հիւսկեցիք յձեզ. — Նոյն պաշտօնական ծիսարանը կը հայցէ կոչնակին վրայ շնորհք՝ ցրուելու նաեւ խօթութիւններն ու դիւական սարսափները. « զի ամենեքեան որ իցեն ի հիւանդութիւնս արտից և կամ յարհաւիրս աստանայականս, և լսիցեն զհնչումս սորա և յիշեցնեն զսուրբ և զահեղ անուն ջո, և խնդրեսցեն զողորմութիւն, և զու լուիցես նոցա և թեթեւացուցես և փարատեսցես զամենայն ցաւս նոցա »: Այս բոլոր դժպա-

տեհուծիւնը դիւայ ազդեցութենէ կը հա-
մարուէին. որով կը յարէ. « Եւ այժմ
շնորհեալ ի ձեռն հնչմանս այսորիկ կոր-
ծանիի ի մէջ ամենայն ամբողջեանց թըշ-
նամույ» — Նարեկացին ալ նոյնը կը
հաստատէ, երբ կ'աղօթէ՝ որ «Մերժեսցին
սովաւ... ի բո մշակեալ կենդանի երկրէ
(որ է մարմինը)՝ վէրք վատնիչք և հոյլք
մորմոքեցուցիչք» (ՂԴ, ք)։ — Մեր սըր-
բազան բանաստեղծը սակայն աւելի յա-
ռաջ կ'երթայ, և կ'ուզէ՝ որ ժամահարը
պահպանէ լինի նաեւ մարմնական թե-
րութեանց դէմ. « Կտրեսցին, կ'ըսէ, սո-
վաւ՝ յաւելուածք կրկնատգեղ և անվայի-
լուչ պատանմանց՝ ի հնարից չարին ի
մեզ յայտնեաց» (անդ)։ Անշուշտ իւր միտքը
նախապահեստ լինել էր, ոչ եթէ պատա-
հած խեղուծիւնքը բժշկել, որոյ օրինակը
չեմ կարծեր թէ տեսած լինի։ Վերջապէս
կոչնակին իրեն համար է «Կոփիչ հանա-
պազորդեան գլխոյ գագաթան հպարտա-
ցեալ չարագործին» սատանայի (ՂԴ, գ)։

Անյերբ պատկանէր։ — Փոթորկաց շնչ-
ման ժամանակ, երբ հարուած կը սպառ-
նար բուսոց և պտուղց, կը հնչեցնէին ժա-
մահարը, աղօթից հրափրելով ժողովուր-
դը։ «Յորժամ գոմարեացիս, կը յարէ նոյն
Մաշտոցը, ամբը ցաման, եւ լուիցեն
մարդիկ զհնչումս սորա, ... եւ խնդրեսցեն
ի քէն զնեռումս յանցանաց իւրեանց եւ
զպահպանութիւն անդաստանաց եւ ամե-
նայն պտուղց», հասի՛ր անոնց օգնութեան։
Ըստ Նարեկացուն՝ նոյն ինքն կոչնակն
է՝ որ իւր ձայնով կը հալածէ ու կը հե-
ռացնէ վտանգը. «Յիրուեալ վերստին, կ'ը-
սէ, քոյինազէն հեծանաւ՝ օժանդակեալ
թեւօք նշանիդ (այս ինքն գործակցութեամբ
խաչին)՝ զամպս հրածինս, զորոտմունս
կարկտաբերս»։ Դարձեալ կը յաւելու.
«Պակասեցին քոյով հրամանաւ այսու
բարբառով՝ հողմ տապախառն, շնչումս
ցաւաբերի։ Ազդեցիկ զէնք մ'է այն՝ նաեւ
մարախի և ուրիշ փնասակար միջնորաց
յարձակման դէմ. «Հալեսցին հատոյն և
մեռցին, կ'ըսէ, յերջանիկ ձայնէ օծեալս
այս փայտի՝ որդն և ուտիչ և ամենայն

նմանք սոցին, որ ի մեղաց մերոց զօրա-
ցեալ՝ ընդ մեզ պատերազմին» (ՂԴ, զ, ք)։
Յուդարկութեան մէջ։ — Հին ժամանակ
մեր ազնուականաց թաղման կ'ընկերէին
զանազան երաժշտական գործիներ։ Ասոնք
Ռուբինեան թագաւորութեան անկմամբ
տեղի կու տան արարական բռնութեան
առջեւ, և անոնց կը յաշորդէ մեր անշուք
կոչնակը, զուցէ ոչ լուի տոհմիկ յուլար-
կաւորութեանց մէջ. զի գոնէ խտրութիւն
չի դնել յիշատակողը. այն է Գր. Տա-
թեւացին, որ նկարագրելով ընդհանուր
թաղումը՝ կ'ըսէ լակոնաբար. «Ժամահարն
յառաջ», այս ինքն կը տարուի դագաղին
առջեւէն (Հրց. Ժ, ե)։ Այս առձեռն կոչ-
նակն հաւանօրէն աւելի փոքր ու թեթեւ
էր քան եկեղեցւոյն ժամահարը։

Պատերազմի մէջ։ — Հին ալ կ'երեւին
մեր շարժական կոչնակները, և այն՝ շատ
կանուխ, նոյն ինքն է դարէն։ Գայլ վա-
հանայ համանուն թոռն երբ կ'երթար
գարնուելու Վարդուհայ հետ, միասին տա-
րաւ, կ'ըսէ ՅՏ. Մամիկոնեան, 385 կը-
նաւորներ, և «ընդ տասն առն ժամանաւ
մի», որ կ'ընէ երեսունեութ կոչնակ։ Մինչ-
դեռ կուտին մէջ վահանեանց կը տկարա-
նային, վանեալանք ծնրադիր աղօթեցին և
«հարին գոմարեալսն յարիւրս», նման
Ղեւտացւոց փողահարութեան Երիբովի
քով. յորմէ քաջալիրուած զօրականք,
յառաջ նետուեցան և տարին յաղթանակը
(էջ 50)։ Նոյնպիսի դիպուածի մը կը հան-
դիպինք նաեւ ԺԱ դարուն. երբ Մանազ-
կերտ պաշարուած էր Տուղրիլէն, Հայոց
քահանայք, կը պատմէ յարիւրական, «խա-
չիւ և ժամանաւառ բարձրաձայնութեամբ
ի վերայ պարսպացն զԱստուած աղա-
չէին» (ԺԶ)։ Թուի թէ ժամահարին այս
պաշտաման կ'ականարէ Նարեկացին՝ երբ
կ'ըսէ. «Ամփոփեցաւ օծեալս ցպով հովուիդ
երկնայնոյ՝ սուր իշխանութեան մարդկային
ձեռին» (ՂԴ, է)։ Գուցէ այս խօսքը նշա-
նակէ նաեւ այն աւելի փափուկ դերը՝ զոր
կ'ընծայէ անոր նոյն վարդապետը, իբրեւ
հաշտարար պատերազմողաց մէջ ու խա-
ղաղութեան պահպանիչ, ըսելով այսպէս.

« Կոտորեցան սուսերք սատակողին՝ այս փայտի ցուցմամբ, յանօգտակարէ անտի մեզ փոխածեւեալ ի խոփս և ի մանգալս » (անդ)։ Ժամահարին ձայնն արթնցնելով կոռուղներու կամ խաղմասիւրաց սրտին մէջ աստուածային երկիւղը, կը կակղէր զանոնք և խաղաղութեան սահմանին մէջ կը պահէր։

10. — Խորհուրդ կոչուակին։ — Նարեկացին (Աղ. Ղ.Գ) և քան զայն աւելի Տաթեւացին (Քրդ. ձմր. Ա) շատ և տարապայման մեկնութիւններ տուած են կոչնակին, զորս աւելորդ կը համարիմ մի առ մի յառաջ բերել։ Բայց կէտ մը կայ՝ որոյ վրայ կը միաբանին բոլոր մեկնիչները։ Այս ինքն՝ նկատելով զայն իւր գլխաւոր պաշտաման մէջ, արթնցնելու հաւատացեալներն ու յիկեղեցի կոչելու, զայն կը խորհրդանշեն հրեշտակապետի փողոյն՝ որ վերջին օրը պիտի զարթուցանէ մեռեալները։ Յովհ. Խմաստասէր այսպէս կ'ըսէ։ « Ազգարարութիւն ժամահարին՝ զգարբիւնիս փողոյն ունի զօրինակ » (էջ 109)։ և ուրիշ տեղ մը, « ազգարարն ժամահար... զհրեշտակական փողոյն հնչումն նշանակէ, զայն որ զարթուցանէ ի մահահանգիստ քնոյն զտիեզերս, և ընդ առաջ գալստեան երկնաւորն հրաւիրէ թագաւորի » (էջ 139)։ Իրեն հետ կը ձայնակցի Նարեկացին ալ, ըսելով՝ թէ անով « այժմէն ցուցեր համայն յայտնապէս զօրինակ ահեղ բարբառոյն մեծի աւուրն յարութեան » (Ղ.Գ, բ)։ Մի և նոյն խորհրդով կը համեմատէ զայն աւետարանի հաւախօսին։ « Որինակ ձայնի հրեշտակին, զոր առակողին բան՝ հաւուն կոչումամբ այսու տեսակաւ զայն տպաւորեաց » (Ղ.Գ, բ)։ Վերջապէս Տաթեւացին ալ նոյնը կը կրկնէ։ « Որինակ է հնչումն զանգակաց՝ ձայնի փողոյն ի վերջնումն գիշերին » և այլն (Քրդ. ձմր. 8)։

11. — Արգիւր կոչուակին։ — Ռոտարագի թշնամիներ ու հարստահարիչներ, քրիստոնեայ լինէին թէ այլակրօն, շատ հաճութեամբ չէին լսեր միշտ Հայոց ժամահարին ձայնը, և չէին վարաններ երբեմն

բոլորովին խափանել զայն՝ ուր որ կարող էին։ Ասողիկ կը պատմէ՝ թէ Յոյներն 986ին « արգելին զժամածայն Հայոց ի քաղաքին Սերաստիոյ », որ տեւեց « մինչեւ ցգալ թագաւորին Վասիլի յաշխարհն արիւնից », այս ինքն է տասնուհինգ տարի։ Գալով կայսրը, վերուց արգելքը, և « հրամայեաց... հնչեցուցանել զձայն ժամահարի՝ զոր արգելեալն էր մետրապոլիտն » (Գ, ի, խ)։ Այսպիսի խոչընդոտներէ ծագումն առաւ մեր մէջ ժամակոչը, որ արդէն կը յիշուի Ժե դարուն։

✱

Զ Ա Ն Գ Ա Կ .

Այս գործին նուազ բախտաւոր եղած է քան առաջինը՝ նկարագրական մանրամասնութեանց կողմանէ. իւր անագան երեւմամբ՝ հայ սրտին ու գրչին մէջ չկրցաւ գրաւել այն տեղը՝ զոր բռնած էր իւր երեսց բոլորը, թէեւ օր մը պիտի յաղթէր անոր։ Ինչ որ փորձը ի շատէ ծանօթ է ինձ իւր մասին, հաւաւսի։

1. — Խոգսումն։ — Յօդուածիս սկիզբն ըսի՝ թէ Յոյները նախ թ դարուն սկսան գործածել զանգակներ, պարգեւ ընդունելով անոցմէ՝ վիենետիկոյ հանրապետութեանէն։ Հետեւաբար Հայք յետ անոնց միայն կրնային ճանաչել զանգակը. այս ինքն՝ երբ ընդհանրացաւ անոր գործածութիւնն Յունաց մէջ։ Ժ դարուն դեռ անծանօթ է այն Նարեկացւոյն, որ ամբողջ Ղ.Գ աղօթքին մէջ անոր յիշատակը չի ընել. մանաւանդ թէ յայտնապէս կ'ըսէ՝ թէ Հայոց ժամահար գործին « ոչ (է) զանգակ նիւթոյ պղնձոյ դանդաչեցուցեալ », ինչպէս տեսանք վերեւ (յօդ. 6), ուր ցոյց տուաւ իւր խորշումն անկից. ինչ որ չպիտի ընէր՝ եթէ զանգակը նուիրական սպասուց մէջ մտած լինէր։ Նա մանաւանդ Նարեկայ վանականին արհամարհութեան մէջ աւելի բան մը կը նշմարեմ ես. քողարկեալ պայքար մը յունական պանծախրութեան դէմ, որ կը հպարտանար իւր

զանգակաց փայլուն հնչմամբ՝ Հայոց կոչնակին գուլ ձայնին քով. և միանգամայն խրախոյս մը Հայոց՝ փարած մնալու իրենց աւանդական փայտին:

Սակայն եթէ նորութիւնը որ և է բան անխորժ կ'ընծայէ ի սկզբան, անոր օգուտն ու գերակշռութիւնը՝ զոր ժամանակը կը հասկացնէ՝ կ'ընտանեցնեն ու կը սիրեցնեն զայն: Այսպէս եղաւ զանգակին ալ, որ ոչ շատ ուշ՝ այն է ժԲ դարուն՝ արդէն ընդունուած էր մեզմէ: Ենորհալին ժամատեղաց խրատին մէջ կը յիշատակէ զայն երեք անգամ: Նոյնը կը գտնենք անոր ժամանակակից Բարսեղ վարդապետի քով ալ (Ուռհ. ՄԾԸ), ժԳ դարուն Վահակն վրդ. կը հաստատէ նոյնպէս անոր գործածութիւնը (Հարց.), Բաջորդ դարուն ծանօթ է այն նաեւ Գր. Տաթեւացոյն (Հրց. Թ, Խ): Եւ նոյն ժամանակէն մնացած զանգակիներ՝ որ կան դեռ Տաթեւոյ վանաց մէջ, պերճազոյն վկայք են աւսնոց ընդունելութեան:

2. — Զեւր. — Եկեղեցաշէն Սինեաց պատմութեան այդ նշխարները պիտի լինէին մեզ օրինակ, եթէ աւելի մանրամասն նկարագրուած լինէին: Բայց Հ. Ալիշան չի խօսիր անոնց ձեւի մասին, այլ զըստուած արձանագրութիւնը, որ յատուկ են զանոնք ձուլել տուող կամ գնող Ուրբեղեան անուանի պատմիչին: Անոնց երկուքն՝ 1302 և 1304 թուականներէն՝ աղօթական կերպարանք ունին: Մին կ'ըսէ. «Թժժ. ԶԾԱ. լսելի արա ինձ տէր զձայն ցնծութեան եւ զուրախութեան՝ անեղին ծննդեամբ. զտէր Սփ. Սինեաց զաւին կոչեա ի փառոզ հայրենեաց», և միւսն է, «† Թժժ. ԶԾԳ. լսելի արա ինձ տէր զձայն ցնծութեան եւ զուրախութեան, եւ ցնձացնեն ոսկերք իմ տառ. Գթա Քրիստոս Աստուած ի տէր Ստփ.»: Իսկ ուրիշ ժամանակակից մը կը յաւելու անոնց քով.

«Այս տէր Սփ. Որպէնեանց մեծաւ Զանիւ ուղղափառ պահէ զաւանդս յեկեղեցիս Հայոց. տէր Ստփ. մետրապօլիտ Սինեաց, որ է պրօթօփրանտէս (մեծ վարդապետ) ամենայն Հայոց» (Ուսական, 236): — Այս տեղ ուշադրաւ է և իաչքանդակը, զոր նկատեցինք ժամահարին վրայ եւս:

3. — Նիսրբ. — Եղած է միշտ պղինձը, որ յարմարագոյն տարրն էր հնչականութեան համար: Նարեկացոյն մէկ բացատրութեան մէջ տեսանք արդէն «զանգակ նիւթոյ պղնձոյ», յորում էր տեսնենք օտարաց գործածածներուն ժամանակին նկարագիրը: Նմանապէս 1321ին ի Տաթեւ գրուած մաշտոցին յիշատակարանը՝ եկեղեցւոյ ձայնատուր գործեաց մէջ կը յիշէ երկաթին ու փայտին (ժամահարին) հետ՝ «ի պղնձոյ» շինուածներն ալ, (Հնդ. ամս. 1905, էջ 314), որ են նոյն ինքն զանգակները, մերերն իսկ Գր. Տաթեւացին աւելի կարեւոր մանրամասնութիւն մը կու տայ մեզ, յիշելով նաեւ արծաթի խառնուումն անոր զանգուածին մէջ. «զանկակն յարժապոյ և ի պղնձոյ խառնեալ» (Քրդ. ձմր. 8), ինչ որ շատ աւելի կը զօրացնէր անոր ձայնը: Հայերն իրենք կը կատարէին այդ ձուլումը, թէ Յոյներէն կ'առնուին, յայտնի չէ. բայց անհաւանաւ կան չի թուիր առաջինը, նկատելով Տաթեւոյ զանգակաց նայիրին արձանագրութիւնը. թէ և դժուարին չլինէր նոյնը Յունաց ալ գրել տալ և կամ յետոյ փորագրել, ինչ որ ստուգելի է յիշեալ զանգակաց ճանութեամբ:

4. — Թիւր. — Սկզբէն իսկ մեկէ աւելի կը յիշուին զանգակները: «Հնչեցուցանել զզանկակն», կ'ըսէ Ենորհալին (խրտ. ժամոյ): Վանական վրդ. նոյնպէս յոգնակի ձեւով կը յիշէ, «զանգակը»: Կիրակոս Խօսելով Հաղրատայ վանուց զանգակատան մասին, կ'ըսէ՝ «թէ հոն «զզանկակն կախէին» (էջ 66): Հ. Ալիշան կը լռէ Տաթեւոյ զանգակաց թուոյն վրայ. բայց կարող ենք հետեցնել զայն վերոյիշեալ յիշատակարաններէն: Անոնց երկուքը սաղմոսին մի և նոյն տունը կը

1. Զանգակին այդ «ցնծութեան ձայնն» ս'ըլափ կը զուրախութեամբ ժամահարին սփոփանաց կոչման հետ՝ զոր յիշէք Նարեկացին:

բովանդակեն, և մի և նոյն անձին յիշատակութիւնը. իսկ արդ նոյն բանը կրկնել մի զանգակի վրայ՝ անտեղի էր. ուրեմն աղոտը կ'ենթադրեն երկու զանգակներ: Երբորդ յիշատակարանը կը գտնուի «առ սորք», ըստ Հ. Ալիշանի, ուրեմն մի և նոյն անօթոց վրայ: Որով ընդ ամէնը կը լինին հոն երկու զանգակ: Նոյնը կը հաստատէ և Գր. Տաթևացին՝ աւելի յայտնի կերպով յիշելով «կրկին զանգակն» (Քրդ. ձմր. 8), ինչպէս նաև «հնչումն զանկաւոց» (անդ), կամ համարելով՝ թէ Մովսիսի երկու փողերը կ'օրինակէին մեր «զերկու զանգակ» (Հրդ. Թ. Խ): Իսկ ուր նոյն վարչապետը կը խօսի եզակի, ինչպէս «հնչումն ժամահարին և զանկալին» (Քրդ. ձմր. 8), կամ «մեծ ունի խորհուրդ ժամահարն և հնչումն զանկալին» (անդ, 9), կ'անկարելի տեսակաց, ոչ եթէ թուոյն:

Ծ. — Տեղը: — Զանգանութիւն մը կար զանգակաց ու ժամահարին զետեղման վայրին մէջ, մանրամասնութիւն մը՝ զոր կ'աւանդէ մեզ Տաթևացին: «Ի բարձր տեղուջէ է զանկալն կախեալ», կ'ըսէ նա, անկարելիով զանգակատան՝ զոր կը կառուցանէին կամ առանձինն ու բարձր, և կամ եկեղեցւոյ գաւթին տաննաց վրայ, և չուանով մը կը շարժէին վարէն զանգակը: Իսկ «ժամահարն... ի դրունս եկեղեցւոյն» կը կախուէր և կամ կը զարնուէր ձեռամբարձ (անդ, 9):

Ծ. — Պաշտօնը: — Հագիւ ընդունուած հայ եկեղեցւոյ մէջ, կը բաժնէ և իրեն կ'առնու. կոչնակին պաշտաման մէջ մասը, նոյն իսկ այնուհետև սակաւ գործ թողով իւր նախորդին, ինչ որ բնական էր՝ նկատելով իւր առաւելութիւնը քան զայն: Արդ՝ իրեն ալ առաջին գործը կը լինի՝

Ժամկերգութեան կոչել: — Ն, Շնորհալին խօսելով գիշերային ժամասացութեան մասին, կ'աւանդէ «հնչեցուցանել զգանկալսն կամ զժամասարսն» (Խր. ժամոյ): Այս տեղ տակաւին որոշ և ուրոյն դեր մը չուանին անոնք, այլ ըստ հաճոյս է միոյն կամ միւսին գործածութիւնը: Իսկ օրուան

յաջորդ ժամերգութեան, որ է ճաշուն, նախաձեռնութիւնը կու տայ զանգակին, սահմանելով այսպէս. «Նախ երեք անգամ հարկանեն զգանկալսն, և հարկանեն զփոյտածացն երկրորդին երեքն ունեցած և այժմ նուագած դերը, զոր կը պահէ ի յարգանս անցելոյն յիշատակին: Իսկ երեկոյին սա բոլորովին լուսթեան կը դատաւարտուի, և փակակալը «հարկանէ զգանկալսն» միայն: Բաց աստի՝ առաւօտուն և երեկոյին կը հնչեն երկու զանգակները. իսկ ճաշուն՝ միւս միայն:

Սլանցեցիք նոր կարգադրութիւն մը կ'ընեն, որ շատ կը տարբերի նախորդէն և աւելի գեղեցիկ է: Սլանցեցիք կ'ըսեմ, որովհետեւ յիշատակողը Տաթևացին է. թէ և այդ չի մերժեր՝ որ աւելի ընդհանուր լի նէր սովորութիւնը: Արդ կը պատմէ նա՝ թէ կոչնակն ամենօրեայ գործածական էր իւր ժամանակ. իսկ զանգակը յատկացուած էր լոկ տօնից, Նման Հրէից տօնական փողին, կ'ըսէ, «և մեք ի տարեմուտս և ի տօնս զլիաւորս հնչեմք զզանկակն». և նոյնը կը կրկնէ այսպէս. «հընչումն զանկակացն ի տօնս տէրունականս և յերեկոյն», ինչպէս «առաքելոց» (Քրդ. ձմր. 8): — Այդ օրերուն ալ սակայն կոչնակն անգործ չէր մնար. այլ «ժամահարն նախ հարկանէ ի դրունս եկեղեցւոյն, և ապա ի հեռաւորսն» զանգակն (անդ, 9):

Պատարագի մէջ: — Զայս յիշատակողն է Տաթևացին, որ նկարագրելով ընծայից հանդիսական վերաբերութիւնը, կ'ըսէ՝ թէ նոյն պահուն «զանկալ հնչեն» (Քրդ. ձմր. 477), և ուր կը տեսնենք՝ որ կոչնակն այդ դարուն և կամ Սլանցեցի մէջ տեղի տուած է զանգակին, թէ և առանց արտաբոսելու սովորութենէն նաև այնուհետև:

Յուդարկման պահումն — Էթէ կոչնակը դազադին կ'ընկերէր, ինչպէս տեսանք, մի և նոյն ժամանակ զանգակն ալ կը հնչէր զանգակատան ծայրէն, հռչակելով սպալի դէպքն ամենուն: Զայս կ'աւանդէ Բարսեղ վրդ. ԺԲ դարուն, երբ կ'ողբայ Պաղտին իշխանի մահը պատերազմի մէջ, որով զրկեցաւ յուզարկատուութեան պատիւնեւրէ, և «ոչ զանգակ նմա ոչ (ոչ) հնչեցոյց» (Ուռհ. ՄԾԸ): Մեծամեծաց միայն կը լինէր այս, թէ բոլոր հաւատացեւոյց, յայտնի չէ:

Թարտի մէջ — Առաքել Դարիժեցի կը պատմէ՝ թէ երբ Շահարաս յԱզուլիս կը մտնէր, իրեն ընդ առաջ ելան քահանայք և պաշտօնեայք՝ ամբողջ եկեղեցական կազմածներով ու սպասուք, որոց մէջ «և զանգակօր» (իկ), կրօնական թաւրո մ'է այդ ըստ նկարագրին, յորում կը մտնեն զանգակները, ի հարկէ առձեռն ու թեթեւ, ինչպէս երբեմն կոչնակներն էին: Եւ չենք կարող երեւակայել՝ թէ մեր այդ եկեղեցականութիւնն 1617ին առաջին անգամ կը զործածէր զանոնք այդպիսի առթիւ մը. այլ անշուշտ աւելի հին սովորութեան մ'արդիւնքն էր այդ:

Հ. ՎԱՐԿԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

ԿԱՐԴԻՆԱԼ ԲՈՆԱ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Տարւոյս ընթացքին մէջ Տորինոյ քաղաքը կը պատրաստուի շքեղօրէն տօնելու գիտութեամբ և բարեպաշտութեամբ հռչակաւոր Կարդինալ Ճիովաննի Բոնայի և բեհհարիւրամեակը:

Այս մեծահամբաւ իտալացի Կարդինալը ծնած է Պիէմոնդի Մոնդովի քաղաքին մէջ 1609 տարւոյն, ազնուական ընտանիքէ: Հետեւելով իւր ծնողէն ընդունած դաստիարակութեան բարեպաշտ սկզբունքներուն՝ թարմ պատանեկութենէն սկսեալ ինքզինքը նուիրեց եկեղեցական վիճակի,

անդամակցեցաւ Կիստերսականաց կարգին, որոց ընդհանրական Սբբայ ընտրուեցաւ 1651ին: Յետոյ Ալեքսանդր Ութերորդ Քահանայապետէն Հռովմ հրաւիրուելով՝ հոն կարևոր պաշտօններու վրայ դրուեցաւ: Վերոյիշեալ Պապին յաջորդը կրնմէս թ. զինքը Կարդինալ ըրաւ 1667ին: Վերջնոյս մահուանէն վերջը՝ շատերը ծանօթ ըլլալով Կարդ. Բոնայի սրբակեաց վարքին և խոր գիտութեան և զործունեայ կենաց՝ կը փափաքէին զինքը Ս. Պետրոսի Գահին վրայ տեսնել:

Իւր պաշտամանց ծանրագոյն և խուն զործերը արգելք մը չեղան իւր զբաւոր աշխատութեանց, որոց ցանկն հետեւեալն է, մեծադիւր հատորի մը մէջ ամփոփուած, լատին լեզուով.

1. Առաջնորդ Երկեից (Manuductio ad Coelum).

2. Սկզբունք և ստացմունք քրիստոնէական կեանց (Principia et documenta vitae christianae).

3. Համառօտ ձևակարգում առ Աստուած (Via compendii ad Deum).

4. Ճառ հայեցողական ի վերայ Ս. Պատարցին (Tractatus asceticus de Sacrificio Missae).

5. Յաղաքս ընտրողութեան հոգոց (De discrezione spirituum).

6. Յաղաքս ծիսական իրաց (De rebus liturgicis).

7. Յաղաքս աստուածային ստղմունքութեանց (De divina psalmodia).

8. Կտակ Հեղինակին (Testamentum Auctoris).

9. Հոգեւորական Ժամացոյց (Horologium asceticum).

10. Պատրաստութիւն մահուան (De praeparatione ad mortem).

Բոնայի զործոց յարգը կը կազմեն՝ անոնց մէջ բովանդակուած բարեպաշտ հոգոյն հետ՝ նաև խորին գիտութիւնը, մասնաւորապէս ծիսական և եկեղեցական և աստուածաբանական իրաց մէջ: Ներքին այս յարգին վրայ մեծապէս փայլ մ'ալ